

OWNERSHIP - VERBREIDING DRAAGVLAK WATERLINIEMUSEUM

Onderzoek maart-december 2015 in opdracht van provincie Utrecht

Riemer Knoop – Gordion Cultureel Advies

i.s.m.

Marjolein de Boer, geïnspireerd ondernemerschap

Max Meijer – TiMe Amsterdam

Rob van Zoest – Bureau D'ARTS

22 december 2015

Inhoud

1.	MANAGEMENTSAMENVATTING	3
2.	VRAAG	4
3.	CONTEXT	4
4.	AANPAK	5
5.	BEVINDINGEN	5
	5.1 Vrijwilligers: een gegeven, maar met potentie.....	5
	5.2 Digitaal: oppassen geblazen.....	7
	5.3 Werelderfgoed in NL: <i>worlds apart</i> , in meerdere opzichten.....	8
	5.4 Propositie: Forten of “tussenwerk”?	9
	5.5 Sterke punten: diversiteit, schaal en lokaal stempel	10
6.	CONCLUSIES	12
	6.1 Draagvlak lokaal, kleinschalig en divers	12
	6.2 Participatiemaatschappij haalt instituties in.....	12
	6.4 Virtuele communities spelen nog geen rol	12
	6.5 UNESCO-inschrijving Nieuwe Hollandse Waterlinie tussen risico en kans	13
7.	BEANTWOORDING ONDERZOEKSVRAAG	14
8.	AANBEVELINGEN.....	15
9.	BRONNEN.....	16
	9.1 Literatuur	16
	9.2 Personen	16
	9.3 Statements of Outstanding Universal Value.....	17
	Colofon.....	18

1. MANAGEMENTSAMENVATTING

Dit rapport geeft antwoord op de vraag hoe de maatschappelijke en economische betrokkenheid bij Fort bij Vechten vergroot zou kunnen worden, bij voorkeur door strategisch te investeren in de ontwikkeling van nieuwe, virtuele gemeenschappen behulp van sociale media.

Ervaringen van Werelderfgoedlocaties en andere toeristisch-culturele monumenten in Nederland wijzen uit dat kleinschalige, *bottom up* initiatieven het meest succesvol zijn, waarbij commerciële exploitatie voorwaarden schept voor duurzaam behoud. Diversiteit is de grootste *asset*.

Er bestaan geen goede gegevens over het profiel van gebruikers, omwonenden en liefhebbers van de honderden locaties van de Stelling van Amsterdam en de Waterlinie(s), noch over die van Fort bij Vechten. Desondanks lijkt de aanname gewettigd dat het in het algemeen veelal om ouderen gaat, die de klassieke kern vormen van monumentenliefhebbers en natuurzorgers. Die blijven vooralsnog significant achter in gebruik van sociale media.

De inzet en bijdragen van vrijwilligers en liefhebbers op en om dit soort locaties zijn essentieel. In de “participatiesamenleving” lijkt er sprake van een belangrijke rolverandering op dat gebied. Organisatorisch en bestuurlijk is dit een betrekkelijk onontgonnen gebied. Dat klemmt met name bij klassieke top down-locaties als werelderfgoederen. In de aanbevelingen wordt getracht daar oog te laten krijgen.

Het onderzoek werd verricht in opdracht van drie samenwerkende Liniemusea (Naarden, Vechten, Loevestein). Het werd voornamelijk uitgevoerd in het voorjaar 2015, maar werd tussentijds gestopt wegens ingrijpende bestuurlijke veranderingen. De oplevering vindt plaats aan de provincie Utrecht, vlak voor definitieve afronding van provinciale processturing, op 31 december 2015.

De conclusies luiden dat versterking van het draagvlak voor forten maatwerk zal zijn. Het bovenliggende abstractieniveau, dat van Linie of Stelling, is communicatief zwak. Internet speelt geen sterke rol bij daar bestaande vrijwilligers, burens en belangstellenden – die zitten (nog) in andere communicatieve segmenten. Wel is een nieuwe, minder vrijblijvende vorm van vrijwilligerschap gewenst, die ook andere soorten leiderschap vergt. Sleutelwoorden voor duurzame publiek-private omgang met forten lijken te zijn: kleinschaligheid, nabijheid en ondernemendheid. Bestaande brancheorganisaties kunnen die voeden (SLO).

De belangrijkste aanbevelingen zijn:

- Respecteer en ondersteun diversiteit als *u.s.p.* van Linie- en Stellinglocaties.
- Onderzoek nieuwe invullingen van de *commons* op en rond forten en linielocaties.
- Het Waterliniemuseum is uniek in zijn locatieoverstijgende betekenis en reikwijdte; ontwikkel daarom een duurzame, niet verlieslatende exploitatie tijdens de startperiode werkenderweg, met enige steun van overheden.

2. VRAAG

In december 2014 nodigde de Stichting Samenwerkende Waterliniemusea, bij monde van Hein Reedijk, kwartiermaker voor het Nationaal Waterliniemuseum in Fort bij Vechten, Gordion Cultureel Advies c.s. uit om een strategie te formuleren voor verbreding van het draagvlak voor het in de loop van dat jaar te openen Nationale Waterliniemuseum.

Daarbij speelde de wens:

- de nieuwe instelling als een nationaal, overkoepelend museum voor de Nieuwe Hollandse Waterlinie en andere waterlinies te promoten
- nieuwe vormen van toe-eigening (*ownership*) voor erfgoedlocaties te exploreren, in aanvulling op vriendenverenigingen, liefhebbersclubs en groepen vrijwilligers

Concreet was er behoefte aan:

1. inzicht in
 - relaties van bestaande partners met de Linie (betrokkenen, terreineigenaren, gebruikers, liefhebbers)
 - *best practices* culturele betrokkenheid (binnen/buitenland, UNESCO)
 - mogelijk nieuwe, of een nieuw soort stakeholders
2. een daaruit volgend strategisch voorstel

Oprachtgever hoopte rond de statenverkiezingen van 2015 over een schets te beschikken van kansrijke partners die Linie, Fort en museum aan een duurzame(re) verankering in de samenleving zouden kunnen helpen.

3. CONTEXT

Het onderzoek is een voortvloeisel uit de Visie Erfgoed en Ruimte (VER), een programma van de RCE en OCW. Eerder hadden de besturen van Vestingmuseum Naarden en Museum Slot Loevestein, en de kwartiermaker voor Waterliniemuseum Fort bij Vechten besloten in een nieuwe soort samenwerkingsverband een aantal de individuele instellingen overstijgende functies te bundelen. Samen waren ze op zoek naar nieuwe manieren waarop ze particulieren en bedrijven zouden kunnen engageren met de Nieuwe Hollandse Waterlinie. In de nominatie van de linie tot onderdeel van Werelderfgoedlocatie de Stelling van Amsterdam, zagen zij kansen voor een nieuwe, ambitieuzere aanpak. Die zouden kunnen liggen in alternatieven voor traditionele vriendenorganisaties, bijvoorbeeld via sociale media en strategische allianties. Het VER-programma beoogt o.m. bredere bekendheid van en stijging van bezoek aan werelderfgoedlocaties in ons land. Wegens de belangstelling aldaar voor draagvlak-issues op dat gebied, bood het mogelijkheden voor zo'n onderzoek naar *ownership*.

4. AANPAK

Vanaf maart 2015 vergaarden wij via deskresearch en gerichte interviews indrukken over bezoekers van de Linie- en Stellinglocaties, en gebruik van websites en sociale media. Deskresearch leverde ook enig inzicht in UNESCO-ervaringen op dit gebied. Interviews met exploitanten van Linie- en Stellingslocaties, alsmede Werelderfgoederen en andere cultureel-toeristische locaties in Nederland (Beemster, Kinderdijk), en met desbetreffende koepels (Stichting Liniebreed Ondernemen) en verantwoordelijke overheden (prov. Noord Holland), leverden inzicht in de ontwikkeling van participatieve aspecten en draagvlak voor die locaties, alsmede in vraagstukken op dat gebied (Huis van Hilde, Menno van Coehoorn, Pampus, Vijfhuizen).

Gezien het belang van specifiek voor draagvlakcreatie en -instandhouding vereiste competenties in de aansturing was tevens aan analyse van denkbeelden over leiderschap voorzien (Nieuwland, Naarden, Loevestein, Vechten). Ook hebben wij gekeken naar publiekservaringen elders (medewerkers Loevestein / Naarden, Bureau Praedium, Stellingtour apps).

Door ingrijpende bestuurlijke veranderingen rond Fort bij Vechten in april en mei van dit jaar kreeg het samenwerkingsverband van de liniemusea een andere invulling. Het museum verloor in naam zijn nationale ambitie ("Waterliniemuseum"). Het bedrijf dat al sinds 2000 Fort bij Vechten exploiteert, Nieuwland Holding bv te Wageningen,¹ bleef ondanks de daaraan contraire ambities van de Stichting Samenwerkende Waterliniemusea, uitvoerder van de exploitatie van het museum. De aanname dat de overheid structureel zou bijdragen aan die exploitatie bleek ten onrechte gekoesterd.

Verandering van koers en herbezinning op de reikwijdte van het initiatief maakten de noodzaak om op nationaal niveau draagvlak te vinden minder urgent. Het uitgangspunt werd verplaatst van samenwerking tussen de drie locaties, naar eerst elke locatie op orde en vandaaruit onderzoeken van samenwerking. Een korte tussentijdse rapportage leverden wij op 15 april van dit jaar. Niettemin bleef de opdrachtgever, inmiddels de provincie Utrecht, geïnteresseerd naar meer gedetailleerde inzichten uit dit onderzoek.

5. BEVINDINGEN

5.1 Vrijwilligers: een gegeven, maar met potentie

Alle forten of grotere erfgoedlocaties die wij onderzochten kennen wel een vorm van lokale betrokkenheid. Dat betreft burens, liefhebbers, of *special interest*-groepen voor een of meer aspecten – in het algemeen *vrijwilligers*.² Het feit dat mensen er in hun vrije tijd energie of organisatietalent aan willen wijden is een grote verworvenheid. Nederland is internationaal koploper op dit gebied. Maar vrijwilligers als economische basis voor de exploitatie van een locatie vormen ook een opgave. Hoe duurzaam is hun bijdrage, hoe betrouwbaar zo'n basis, en kan er ook op ze gebouwd worden

¹ De Exploitatiemaatschappij Fort Vechten BV, een werkmaatschappij van AWBZ-zorginstelling Nieuwland Werk Taal Zorg te Wageningen, onderdeel van Nieuwland Holding BV.

² Voor veranderende rollen, terminologie en opvattingen: Van den Broek en Van Houwelingen 2015.

wanneer het moeilijk is of de elementen tegen zitten? Erger nog: hoe voorkom je dat er een exclusieve sfeer ontstaat, tot zelfs uitsluiting van wie toevallig niet in een profiel past?

Ervaringen (Vijfhuizen, Pampus, Vechten, Uithoorn) wijzen uit dat een onderbouwde, kritisch-betrokken manier van omgang wonderen doet. Algemeen hoorden wij de wens dat er veranderingen nodig zijn in het traditionele vrijwilligerdom. Op vrijwilligers gestoelde organisaties kennen een eigen, specifieke dynamiek en stellen bovenal eisen aan de inrichting en houding van de professionals. Er moet iets nieuws komen (Beemster, Uithoorn) tussen de liefhebbende en vrijblijvende klassieke vrijwilliger en de bekende professional (marketing, horeca) en bestuurder (provinciaal bureau).

Om daar te komen is een paradigmawisseling nodig, waarin rekenschap wordt gegeven van de “participatiesamenleving” waar de rijksoverheid het al enige jaren over heeft. Daar is nog een wereld te winnen, met name vanuit de wereld van overheid en bestuur.³ Het model zou het midden kunnen houden tussen organisaties die specifiek op erfgoedlocaties zijn gericht maar ook een groot economisch potentieel hebben (tijdelijk: www.PaleisSoestdijk.nl) enerzijds en burgerinitiatieven waar ook erfgoed (ook) een rol speelt anderzijds (www.coöperatiefeigenwijzer.nl, www.vaneesteren-museum.nl), of ook die zelfs leiden tot nieuwe opvattingen over erfgoed, vaak in relatie met broedplaatsen (www.deceuveel.nl). Overal zijn verschuivingen aan de orde in opvattingen over de rol van vrijwilligers in relatie tot erfgoed.⁴ → Voor stelling- en linielocaties kan daar verder specifiek onderzoek naar gedaan worden (zie Schwarz 2016), op het snijvlak van de terreinen van het Fonds voor Cultuurparticipatie en het Stimuleringsfonds Creatieve Industrie.

Van de marge naar het midden

	 Contrast	 Contact	 Connectie
Filosofie	Modernisme	Postmodernisme	Vloeibare moderniteit
Focus erfgoedzorg	Objectgericht	Gebiedsgericht	Ontwikkelingsgericht
Erfgoed in RO	Isolatie	Inbedding	Inspiratie
Erfgoed als	Sector	Factor	Vector
Regime	Musealiseren	Conserveren	Herontwikkelen

 WAGENINGEN UR
For quality of life

Uit: Plaats erfgoedzorg. Uit: J. Jansen, “Wederopbouwerfgoed als sector, factor of vector?”

³ Zie de kloof tussen tussen Werkgroep Geniedijk Oost (Fort Aalsmeer) en overheid/bedrijfsleven in 2010: www.dichtbij.nl/haarlemmermeer/regionaal-nieuws/artikel/1133290/stadsherstel-alleen-op-geld-uit.aspx; en de websites www.stellingvanamsterdam.nl en www.stelling-amsterdam.nl, resp. top-down en bottom up.

⁴ Van den Broek en Van Houwelingen 2015, 17-18. L. Hustinx en L. Meijs, “Re-embedding volunteerism: In search of a new collective ground”, *Voluntary Sector Review* 2/1 (2011), 5-21.

Op de achtergrond speelt een groter proces. Erfgoedlocaties vormen in beleid en bestuur steeds minder een aparte *sector*. Ook zijn ze in de ruimtelijke ordening geen geïsoleerde *factor* meer waar zich alleen deskundigen over mogen uitlaten. Het zijn elementen geworden die een rol spelen in bredere sociaal-economische verbanden. Bewoners, gebruikers en passanten: ze moeten er alleen erdoor geïnspireerd worden (als *vector*: zie Faber 2014), en ze kunnen inzetten in hun eigen projecten en aspiraties.

5.2 Digitaal: oppassen geblazen

Digitale oplossingen om het hierboven geschetste vacuüm te vullen zijn niet heel erg reëel. Virtuele *communities* worden immers gevormd door vooral jonge mensen,⁵ terwijl het draagvlak voor Stelling/Linie-locaties een heel ander socio-cultureel profiel laat zien. Dat geldt zelfs voor de met afstand hipste locaties, Pampus en Vijfhuizen. Bij de eerste zeggen betrokkenen, naar wij hoorden, over een website “dat vraag ik wel aan mijn dochter want ik heb geen computer”, bij de tweede is een virtuele community letterlijk “de volgende stap”. De enige min of meer actieve virtuele gemeenschap die wij aantreffen was er een van militair-historische liefhebbers van en rond het Documentatiecentrum Stelling van Amsterdam,⁶ alsmede enige Facebookgroepen van vrijwilligers.⁷ De Facebookpagina’s van stelling, linie en locaties zijn niet heel populair, gemeten naar het aantal *likes*.⁸ Actiegroepen kunnen communities zijn, maar lijken eerder het tijdig bereiken (of dat verhinderen bij anderen) van een specifiek doel na te streven.⁹ Bovendien komt het ons voor dat fortten wel eens aantrekkelijk zouden kunnen zijn *juist* omdat ze zich onttrekken aan eigentijdse haastigheid en vluchtigheid (zo is er binnen massief betonnen fortten vaak slecht GSM-bereik).

Tijdens de opbouw van het Waterliniemuseum, winter en voorjaar 2015, zijn er enige Facebook-experimenten gedaan om de potentie van een virtuele community voor “Vechten” te onderzoeken. Wegens non-investering en een naar verluidt niet op al te breed publiek gerichte houding bij destijds betrokkenen is daar nog weinig uitgekomen, anders dan een algemene indruk dat er zeker enige potentie is. Wij kregen daar geen duidelijk beeld van.

Betrokken *digital engagement*-adviseurs beoordeelden de organisatie medio 2015 in en rond Vechten als nog niet klaar voor virtuele gemeenschappen – hoe men die zich verder ook voorstelt. Ook in de recente ontwikkeling van het museum biedt het fort volgens hen niet veel kansen in het digitale domein. Het Kenniscentrum Waterlinies is een ander verhaal. Daar is ook een logische link naar een grote, door liefhebbers met naar wij hoorden engelengeduld bijeengebrachte database over alle mogelijke (militair-)historische aspecten, mede uit eigen onderzoek, die met de Linie en de Stelling samenhangen (René Ros).

⁵ Er is wel sprake van een snelle toename van het gebruik van sociale netwerken door ouderen, maar ze blijven significant achter bij het gemiddelde (in 2014: 65-75 jarigen 49 procent tegen gemiddeld 81 procent): <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/vrije-tijd-cultuur/publicaties/artikelen/archief/2015/gebruik-sociale-netwerken-sterk-toegenomen.htm>.

⁶ docentrum.stelling-amsterdam.nl/index.php.

⁷ www.facebook.com/groups/209208052468918/: Vrijwilligers Nieuwe Hollandse Waterlinie, 113 leden (geraadpleegd 5 december 2015). De Facebook *community page* van de Stelling heeft 2.070 *likes*.

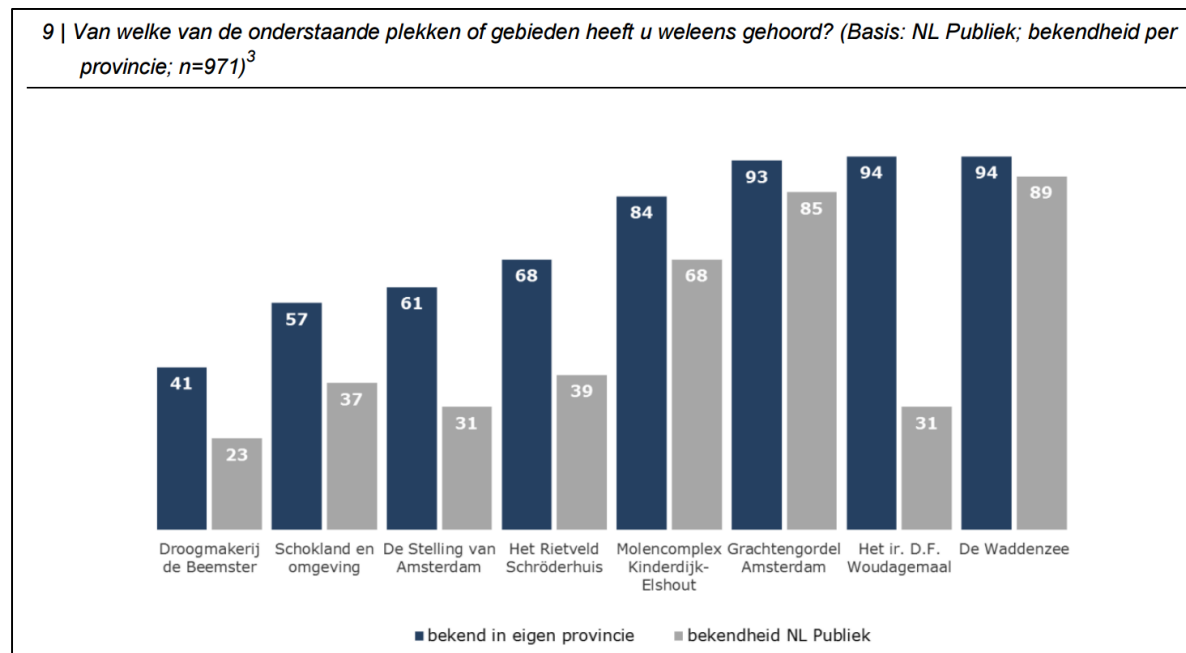
⁸ Fort bij Vechten heeft op Facebook 1.242 *likes*, Forteiland Pampus 2.369, Kunstfort Vijfhuizen 1.038, Muiderslot 2.450, Loevestein 3.156, de Grachtengordel 1.734. Daarentegen heeft Fort Resort Beemster er 12.791, en de Van Nelle Fabriek 4.518. Ter vergelijking: Foam Fotomuseum scoort op FB 80.000 *likes*.

⁹ Actiegroep Red Ons Fort, die strijdt voor opgraven, restaureren en openstellen van de resten van het 16de-eeuwse Spaanse Fort St Michiel bij Venlo (www.RedOnsFort.nl), telt vijf trekkers en duizend Facebook *likes*.

In het algemeen hebben gemeenschappen, van wat voor soort dan ook, rond erfgoedlocaties een aansprekende, analoge programmering nodig om geactiveerd te worden. Of die gemeenschappen een digitale verschijningsvorm kennen is dan niet heel interessant.

5.3 Werelderfgoed in NL: *worlds apart*, in meerdere opzichten

Het werken met werelderfgoed staat in Nederland in zekere zin nog in de kinderschoenen. De meeste mensen halen hun schouders erover op, de bekendheid is gering, het wantrouwen jegens als bovenstatelijke machinaties gepercipieerde bewegingen groot. In het najaar kwam een in 2014 in opdracht van OCW gehouden nulmeting naar de bekendheid met Werelderfgoed in Nederland eindelijk online (het rapport Veldkamp op www.erfgoedmonitor.nl). De tien locaties genieten vooral regionale bekendheid (driekwart van de provinciebewoners kent zijn Werelderfgoedstek, tegen de helft van het landelijke publiek). Maar die schijnt stijgende te zijn - de provincie Noord Holland althans noteerde dat de geholpen regionale bekendheid met de Stelling van Amsterdam als Werelderfgoedlocatie in 7 jaar met twintig procent steeg, van 51 naar 61%. Feit blijft dat de landelijke bekendheid op de helft daarvan blijft steken. En dan nog: naamsbekendheid - *so what?*

Geholpen bekendheid Werelderfgoederen. Bron: Bureau Veldkamp “Nulmeting”, 2014, p. 14

Feit is wel dat elke UNESCO-lidstaat gehouden is de werelderfgoedlocaties op zijn territorium te onderhouden en te ontsluiten. Over het hoe wordt getwist. Aan UNESCO-*tools* (literatuurlijst) is veel te vinden, vooral over de inzet van inheemsen bij het onderhoud, maar er is geen behulpzame standaard, *best practice* of instructie voor het draagvlak zonder gelijk in tamelijk neokoloniale termen van fysieke menskracht voor het onderhoud te vervallen. *Communities* en *people* zijn vooral *indigenous* en die moeten door externe experts *geïnstrueerd* – geen begrippen waar je in de Beemster of langs de Utrechtse Heuvelrug ver mee komt.

De problematiek van de levensvatbaarheid van Werelderfgoed op lokaal niveau is wellicht te herleiden tot de formulering van “universele waarde”. Die moet er volgens UNESCO zijn, maar zit vol

tegenstrijdigheden. Zo is die statement altijd vergelijkend van aard (voor de Stelling: bijlage 9.3) en is er felle concurrentie bij toelating. De keuze welke locaties de werelderfgoedstatus krijgen is daarom nogal politiek, en de “unieke universele waarde” heeft vooral in internationale context betekenis. Dat, terwijl de waarde in lokale context niet uitzonderlijk is, maar juist gewoon, want het *bepaalt* het lokale. In de woorden van een bij de Borobudur betrokken Indonesiër: “tja, hmm, ayo, Werelderfgoed? Het was altijd een van de wereldwonderen, vertelde ze ons op school. Nu is het dus Werelderfgoed. Een beetje jammer dat het geen wereldwonder meer is. (...) Vroeger deelden wij iets dat van ‘ons’ was als wereldwonder met de wereld, nu deelt de wereld ‘hun’ erfgoed met ons”.¹⁰ Het is daarom per definitie een hele opgave de *universele* waarde voor lokale spelers relevant te maken – tenzij je die globaal laat kijken, maar dat kan niet. Daar schuilt een groot vraagstuk, zelfs paradox in (zie literatuur, Kirshenblatt Gimblett 2006).

Wat wel duidelijk is, is dat kleine en laag georganiseerde initiatieven er bij tijd en wijle goed in slagen economisch exploitatie in, op of om een liniefort or werelderfgoedlocatie gaande krijgen én te houden. Voorbeelden zijn Beemsterkaas met sponsoring in low profile-winkeltje, in feite de outlet van een slimme producent, en – eindelijk – de gemeente als instandhouder. Werelderfgoed als kwaliteitssymbool voor een toevallig ermee verbonden product. Of een gesubsidieerde want rolstoeltoegankelijke cruiseboot die door 27 bootliefhebbers wordt geëxploiteerd als *low profile*-toeristenpropositie voor verkeersluwe Kinderdijk-streek. Iedereen begrijpt de logica van de bootticket van 5 euro (half uurtje rondvaren) of 15 euro (vanuit Rotterdam). Voorwaarden in alle casussen: geduld, tijd, zin voor overleg en praktische insteek van betrokkenen: “wat je hier nodig hebt is een winkeliersachtergrond, want van achter de toonbank leer je gemakkelijk om te gaan met alle partijen”.

5.4 Propositie: Forten of “tussenwerk”?

Herhaaldelijk stuiten wij op een opmerkelijk dilemma. Waterlinies in het algemeen zijn mentale constructies, een ruimtelijk-organisatorische manier van denken en opereren. Het gaat om een staaltje van ingenieurschap dat zijn weerga in de wereld niet kent: het defensief inunderen van grote lappen land om een vijand het opdringen onmogelijk te maken. Op voorwaarde van ijsvrije omstandigheden, te laag noch te hoog water, het ontbreken van luchttransport, en een afschrikwekkende verdediging op de droge dus zwakste punten. Een concept dat valt en staat bij technologische oplossingen, organisatorische snelheid en logistieke vindingrijkheid. De essentie van het concept zit niet zozeer in de fort en vestingen maar vooral in de *intersite*, het hopeloos ondoordringbaar geachte tussengebied met vrije schootsvelden, verraderlijke sloten en een onbelemmerde water in- en uitlaat. Het waterliniemuseum zou in die optiek dus eerder een informatiecentrum over *wateringenieurschap* moeten zijn, met betekenis voor alle defensieve waterwerken in Nederland (volgens SLO).¹¹ Eerder een *monument* voor een aanvankelijk gewonnen wapenwedloop maar volgens deskundigen al vanaf 1922 jammerlijk verloren technologische race. En waar moet het museum nou over gaan? Dat is een hybride boodschap.

Het Waterliniemuseum heeft in zijn communicatie (“een stoer familiemuseum”) al een keuze voor een paar sterke kanten van het linieconcept gemaakt. De totaliteit van de linie is via VR-techniek in

¹⁰ Bron: mondelinge informatie Max Meijer.

¹¹ Partners voor het internationaal wegzetten hiervan zijn, zo vernemen wij, Rijkswaterstaat en NBTC.

het museum op Fort bij Vechten te ervaren in de OculusRift-installatie “parachutesprong”. Er kan dus worden afgezien van routes door of bezoeken aan het inundatiegebied zelf. Waarbij nog wel enige ruimte zal zijn voor een Augmented Reality (AR) Stellingtour in een app zoals sinds 2011 in ontwikkeling bij Marcel van Kerkvoorde. Probleem is de kenbaarheid en de distributie daarvan – waarschijnlijk voor een beperkt publiek van liefhebbers. Voor het bereiken van een breder publiek blijft het daarom van groot belang aan te sluiten bij de professionele intermediairs in de bezoek- en toeristenbranche, zoals de ervaringen van SLO, Kinderdijk en Huis van Hilde leren.

5.5 Sterke punten: diversiteit, schaal en lokaal stempel

Volgens betrokkenen is de grote kracht van de linie en de stelling gelegen in de **diversiteit** van het gebruik van de fortlocaties. Van wijnproeverij, brouwerij, kunstwerk, theater, *wellness* resort, spellocatie, uitspanning en partycentrum tot kunstfort, kookcentrum, pruimenboomgaard, camping, schietbaan, broedplaats, vergadercentrum, kinderopvang, luchtoorlogsmuseum, restaurant en fiets- en wandeluitvalsbasis. En dan nu ook thematisch liniebezoekcentrum annex museum. Het geheel is daarmee een meso-biotoop van rust en ruimte, met een grote schakering van economisch wankelmoedig tot min of meer duurzame, maar in elk geval laagdrempelige en kleinschalige, op de directe(re) omgeving gerichte initiatieven. Het Waterliniemuseum is in die parelketting nu een van de heel weinige locaties met een nationale reikwijdte. In zijn uniciteit is dat een kracht, maar ook een zwakte. De meeste andere locaties gaan wegens hun lokale binding prat op althans enige lokaal initiatief, draagvlak en steun; voor het Waterliniemuseum is dat nog niet evident – daar zou met voorrang op moeten worden ingezet.

Werkelijk unieke, ofschoon misschien vooral anekdotische elementen vonden wij in de taal. Werelderfgoed leidt soms tot een nieuw vocabulaire. In de Beemster spreekt men van “een kruis”, naar het raster van vierkanten en rechthoeken dat het grid vormde voor de droogmakerij. Toeristen kunnen op advies van het bezoekerscentrum dan een groot (1.800m) of klein (900 m) “kruis nemen”, op de fiets, wandelend of anderszins toerend. En daarvoor behulpzaam zijn “folderijen”, te verkrijgen op het infopunt Werelderfgoed Beemster.

De **schaal** van de zeer diverse, kleinschalige en de directe omgeving weerspiegelende invulling van de meer dan 100 Waterlinie- en Stellinglocaties, onderschrijft de stelling *Small is beautiful*. Maar er is meer aan de hand. De proportionaliteit als succesfactor en de gerichtheid op lokale producten (kaas, fruit, bier, vruchten – enige tijd ook Beemsterwijn) passen bij een trend die als *place making* bekend staat. Iets krijgt betekenis niet doordat het internationaal of bestuurlijk belangrijk wordt gevonden, maar doordat het met zijn haarvaten in de omgeving verankerd is, technisch, sociaal en ethisch. En mede informeel wordt gedragen en georganiseerd. *Slow food* en de *100 Mile Diet* zijn daar internationaal bekende voorbeelden voor. Maar het succes van Kunstfort Vijfhuizen is te danken aan een soort *collateral damage*. In de achtertuin van een atelierproject van een groep managers in de afvalverwerking stond een verpauperd fort. De linker- helpt de rechterhand. Er werd gespeculeerd op flinke verkoopwinst bij opknappen van dat fort – wat uiteindelijk klopte. Maar om het aan de gang te krijgen moest nog veel water door het Spaarne vloeien. Bestemmingsplanwijziging, “gratis” vrijwilligersinzet, genereuze provinciale matching, vernieuwend ecologisch beheer, spraakmakende artistieke programmeurs, professionalisering dankzij VSB-fonds en intense samenwerking met horeca. En *en passant* werd het historische fort daarmee verduurzaamd.

Fort bij Vechten toont van die diversiteit een microkosmos: museum, partycentrum, Solex- en Lelijke-Eentjes-club, VVV-kantoor, opleidingscentrum voor re-integreerders. kinderfort, kersentuin, fiets- en wandeluitvalsbasis, festivalterrein, reconstructie/*memorial* van Romeins fort, natuurplek vleermuizenreservaat.

Er is ook een nadeel aan de grote diversiteit, noem het de lokale “versnippering”, in het fortengebruik. En dat is dat er geen *one size fits all*-aanpak te geven is, ondanks de ogenschijnlijke identiekheid van het onderwerp en de locaties. Daar schuilen drie lessen in: het duurt steevast zeer lang (en moet vaak door een of meer crises gaan); het hoofddoel is nooit behoud van het fort – dat kan worden meegenomen als bijvangst van iets anders; en het is wegens die vaak kronkelige weg lastig plannen. Wel zijn de voorwaarden waaronder een en ander zich blijkt af te spelen eenvoudig op te sommen: bottom up, geduld, égard voor wie er al mee bezig zijn, gebruik maken van lokale eigenaardigheden, vrij baan voor ondernemerschap, geen te grote broek aantrekken en partners in de directe omgeving vinden, zowel bestuurlijk als commercieel.¹²

¹² Vergelijking met themapark Castellum in Utrecht Hogewoerd / Leidsche Rijn gaat niet op. Dat betreft een volledig nieuw, gemeentelijk complex van theater, horeca, museum en natuureducatie, gebouwd rondom een uniek geconserveerde Romeinse platbodem (www.vastellumhogewoerd.nl). De cultuurhistorische wortels zijn dezelfde als in Castellum Fectio, direct naast Fort bij Vechten, maar de aard van de locaties nu is geheel verschillend. Voor Fort bij Vechten is het een tweede, bijkomend onderwerp, dat de appreciatie van het 19de-eeuwse fort misschien wel in de weg zit.

6. CONCLUSIES

6.1 Draagvlak lokaal, kleinschalig en divers

Het *ownership* bij de locaties van de Stelling van Amsterdam en de Nieuwe Hollandse Waterlinie is van een andere aard dan bij musea of stedelijke monumenten. Van belang is niet de attractiviteit van de historische kern maar eerder de terloops toebedeelde eigenschappen die voortvloeien uit creatieve herbestemming. Dat nieuwe gebruik is vrijwel altijd lokaal van aard, gericht op de directe omgeving. De exploitatie ligt in de sfeer van lokale producten, horeca, hospitality en vrijetijdsbesteding, met een zeer brede spreiding van aandachtspunten en profielen. In de beste gevallen zijn het lokale overheden die zich medeverantwoordelijk voelen voor instandhouding en beheer – maar altijd als afgeleide van actuele programmering.

6.2 Participatiemaatschappij haalt instituties in

De omgang in heel Nederland met erfgoed laat een verschuiving zien. Was er eerst vooral sprake van bescherming en behoud, nu staat vooral (her)gebruik van monumenten in geheel andere projecten en activiteiten centraal. Dat past in denkbeelden over de participatiemaatschappij. Maatschappelijke initiatieven gebruiken ruimte die ze zelf opeisen en die overheden hen laten. Er is een statelijke zorgplicht voor onderhoud en toegankelijkheid van toperfgoedlocaties (UNESCO), maar die vertaalt zich nu zo dat overheden bottom up-initiatieven in staat stellen die zorg als bijproduct bij hun eigen exploitatie-ideeën te leveren, commercieel maar ook “maatschappelijk duurzaam”. Vrijwilligers worden dan van vrienden tot co-creatieven. En klassieke instituties worden ingehaald door participatieve projecten. Dat is wennen. Want bij zulke transities zijn fricties niet van de lucht. Vandaar de crises die vaak nodig zijn, en zich bij Vechten ook daadwerkelijk voordeden, voor er zicht is op duurzaamheid en evenwicht.

Wij verwoordden in onze tussenrapportage april 2015 de hoop dat het Waterliniemuseum “een voorzichtig startpunt” zou worden “voor het uitlokken van een mooie vraag uit de omgeving”. Aan de basis daarvan lag hoop die gevoed werd door was wij waarnamen, en die energie zou kunnen krijgen door de destijds spelende crisis. Nu men de crisis te boven is gekomen, kan de omgeving geactiveerd worden.

6.4 Virtuele communities spelen nog geen rol

Naar verluidt is er in enige Facebook-experimenten winter en voorjaar 2014-2015 een zekere potentie waargenomen voor een virtuele *community* voor of rond Fort bij Vechten. Vooralsnog is daar weinig uitgekomen. Dat spoort met de indrukken die wij van de virtuele aanwezigheid van *communities* rond andere Stelling- en Linielocaties kregen. Die van het *wellness*-resort in de Beemster vormt een markante uitzondering, alsmede de groep van bij www.stelling-amsterdam.nl betrokkenen. Van ontwikkelingen op dat gebied waar Fort bij Vechten er voor zijn draagvlak wat aan zou kunnen hebben, mag niet te snel veel verwacht worden.

6.5 UNESCO-inschrijving Nieuwe Hollandse Waterlinie tussen risico en kans

Gelet op het voorgaande heeft de beoogde toevoeging van de Nieuwe Hollandse Waterlinie aan de inschrijving van de Stelling van Amsterdam op de Werelderfgoedlijst in 2019 daarom twee kanten. In de eerste plaats is het een onderstreping van het belang van erkenning van Nederland als een land dat in zijn DNA substantieel met de strijd tegen en in dit geval ook *met* het water wordt gekenmerkt. In de tweede plaats is het een verhaal dat het vooral op de bühne goed zal doen, maar van een betrekkelijke beperkte betekenis op de werkvloer zal zijn. Sterker nog, wegens het *topdown*-karakter van de aandacht die de UNESCO-erkenning zou genereren, is die inschrijving zelfs eerder als een risico op te vatten. Nog meer gouvernementele aandacht voor vergeten, terloopse en uiterst lokale werkelijkheden is niet direct ondersteunend aan die plaatselijke werkelijkheden. Die moeten het immers van *égards*, empathie, geduld en gevoel voor schaal en proportie hebben. De exploitatie van het Waterliniemuseum zal er niet wezenlijk mee zijn geholpen. Maar daar zit ook een kans. Wat als UNESCO-erkenning van de Waterlinie zou leiden tot meer aandacht voor het belang van een duurzame publieke ontsluiting van dit “stoere familiemuseum”?

7. BEANTWOORDING ONDERZOEKSVRAAG

De onderzoeksvraag luidde:

- (a) Met welke strategie kan het draagvlak voor het Waterliniemuseum het beste worden verbreed? (b) Welke nieuwe vormen van *ownership* mogelijk en haalbaar?

Deelvragen betroffen

- (c) bestaande partnerrelaties met de Linie en *best practices* daarin
- (d) mogelijk nieuwe, of een nieuw soort stakeholders (virtueel)
- (e) een daaruit volgend strategisch voorstel

Met de hierboven gegeven conclusies kan de beantwoording niet anders luiden dan:

- a. Er is geen algemene strategie te geven voor versterking van het draagvlak voor afzonderlijke forten of locaties van stelling of linie. De Amsterdamse stelling-met-linie is als concept te diffuus, als landschappelijk monument te slecht zichtbaar en als geheel te gefragmenteerd in het landschap om op nationale schaal makkelijk te worden toegeëigend. De kracht van de linie zit hem in de grote diversiteit waarmee de vele verschillende elementen lokaal worden geëxploiteerd. De linie als ketting is zo sterk als haar zwakste schakel. Lokale, regionale, provinciale en centrale overheden kunnen daar hoogstens randvoorwaarden voor creëren. Respect en ondersteuning zijn dan essentieel.
- b. Van het nuttig effect van digitale of virtuele communities rond forten of de Linie/Stelling mag op korte termijn niet te veel worden verwacht. De aard van bestaande toe-eigening is stevig in het klassieke vrijwilligerschap verankerd, inclusief het daarbij horende sociaal-economische profiel. Ofschoon er al enige tijd een digitale inhaalslag gaande is van 55-plussers, lijken vrijwilligers rondom forten nog niet gekenmerkt door een hoge mate van digitale geneigdheid, snelle toetreding of innovatiegerichtheid. Bovendien vertonen de rond forten en linies georganiseerden een breed scala aan disciplinaire achtergronden: natuur, landschap, militair historici, re-enacters, ambachten, amateur-archeologen. Die zijn communicatief niet over een kam te scheren en vertonen zich per locatie in een andere mix.
- c. Wel is een zachte, langzame manier van professionalisering van het leger van vrijwilligers nodig, richting het meer oog laten krijgen voor continuïteit en verantwoordelijkheid nemen. → Dat zou een nieuwe invulling van vrijwilligerschap kunnen zijn. Het stelt hoe dan ook bijzondere eisen aan de competenties van al betrokken professionals en bestuurders → leiderschapstrainingen.
- d. Succesvolle partnerrelaties zijn kleinschalige commerciële initiatieven, vrij dicht in de buurt van of zelfs samenvallend met horeca en toeristische infrastructuur (vervoer, marketing, leisure, wandelingen, natuur). → Die kunnen waar nodig centraal geholpen worden (SLO).
- e. Wanneer op centraal niveau behoefte is aan beleid om het draagvlak voor Werelderfgoed, Linie/Stelling en Vechten te verbreden, dan zou dat moeten voorzien in een geleidelijke professionalisering van aan dit soort erfgoed gelieerd vrijwilligersdom, en die start vanuit zowel een uitgesproken respect voor reeds geïnvesteerde energie, tijd en emotie, als erkenning van grote lokale diversiteit. Dat dat eisen stelt aan een mogelijk sterk technologische of intrinsieke benadering van de OUV (outstanding universal value, zie bijlage 9.3) is dan een interne opgave.

8. AANBEVELINGEN

- Het duurzaam borgen van de brede beleving (abstract merk, concrete *venue*) van Stelling+Waterlinie als Werelderfgoedmonument is een zaak van lange adem.
- Het is voor alle betrokkenen van belang een ontwikkeling te stimuleren van een neutrale naar een betekenisvolle kwaliteit van de verschillende onderdelen (cfr. “Horeca” met “Jamie Oliver”).
- Overheden zouden voorwaarden moeten stimuleren voor lokale business, gestoeld op (enige) karakteristieken van lokale geschiedenis, natuur en recreatie. Steun aan initiatieven als Stichting Liniebreed Ondernemen lijkt daar een goed instrument voor.
- Dat betekent in elk geval oog voor proportie en schaal.

- Er lijken andere rollen te komen voor en opvattingen over “vrijwilligers” in relatie tot erfgoed. Dat geldt ook voor de bestuurlijke competenties en kwaliteiten van leiderschap om daarmee adequaat mee om te kunnen gaan. Met name voor de honderden stelling- en linielocaties in ons land kan daar nader onderzoek naar gedaan worden. Het Fonds voor Cultuurparticipatie en het Stimuleringsfonds Creatieve Industrie zouden dat samen moeten willen faciliteren.

- Wederzijdse verwijzing naar en kruisbestuiving van informatie, producten en diensten van zoveel mogelijk diverse spelers op en rond de Stelling en Linie(s) kunnen sterker. Op de binnenlandse markt is diversiteit het sterkste *unique selling point* van het geheel: een rode draad door de lappendeken.
- Geschiedenis, behoud, herbestemming en toekomst van de vele militaire waterwerken in ons land: op wat abstracter niveau moet het allemaal nog worden uitgezocht en in balans met elkaar gebracht. Maar het is de vraag of er regie nodig is anders dan het stimuleren van een nieuwe, geïnformeerde *commons*, op basis van wat er al is (“vrijwilligers” – echte liefhebbers van aspecten met een nieuw soort verantwoordelijkheid).

- Voor een duurzaam kostenneutrale exploitatie van Fort bij Vechten (minimaal niet verlieslatend) lijkt het verstandig een interimperiode af te kondigen, in elk geval in business en governance. Op een aantal onderdelen/aspecten zal gepioneerd moeten worden met de exploitatie; overheden moeten dat mede mogelijk maken,¹³ weeg de resultaten en beoordeel partijen na 3 jaar; herbesluit op basis daarvan voor een volgende periode.

¹³ Wij begrijpen, 22 december 2015, dat Provincie Utrecht incidentele ondersteuning heeft toegezegd, inclusief evaluatiemomenten.

9. BRONNEN

9.1 Literatuur

- A. van den Broek, P. van Houwelingen, *Gisteren vandaag. Erfgoedbelangstelling en erfgoedbeoefening* (Het culturele draagvlak 15), Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau 2015
- J. Brown, T. Hay-Edie, *Engaging Local Communities in Stewardship of World Heritage. A methodology based on the COMPACT experience* (World Heritage Paper 40), Parijs: UNESCO 2014
- Bureau Veldkamp, *Publieksonderzoek – nulmeting*. Programma VER – Werelderfgoed, 2014
- Community involvement in valuing and managing monuments and sites*, Raymond Lemaire International Centre for Conservation, Thematic Week conference Leuven 2014 [z.j., z.p.]
- B. Kirsheblatt-Gimblett, “World Heritage and Cultural Economics”, in E. Karp et al., (red.), *Museum Frictions. Public Culture. Global Transformation*, Durham/London: Duke, 2006, 161-203
- L. Maas, S. van der Gaag, *Als een fort je hart steelt... Negen verhalen over het herbestemmen van en ondernemen in een monumentaal fort*, Provincies Noord-Holland, Gelderland, Utrecht en Noord-Brabant, [z.p.] 2014
- E. de Merode, R. Smeets, C. Westrik (red.), *Linking Universal and Local Values: Managing a Sustainable Future for World Heritage*, A Conference organized by the Netherlands National Commission for UNESCO (World Heritage 13), Parijs: UNESCO 2004
- H. Reedijk, B. Krüger, I. Stijns, *Op weg naar een Nationaal Waterlinie Museum, Plan van aanpak 2014-2015*, aanvraag VER – Werelderfgoed [z.d.]
- J. Pardoel, *Ongeëvenaard maar onbekend - over het beleid voor de Stelling van Amsterdam van 1963 tot en met 2014*, MA-scriptie publieksgeschiedenis UvA 2015
- M. Schwarz, *A Sustainist Lexicon. Seven entries to recast the future, design and cultural heritage*. Amsterdam: Reinwardt Academie 2016 [in druk]
- Stichting Beemster Werelderfgoed, *Beleid 2008-2012*, 2008
- J. Visser, *Van doelgroep naar betrokken bezoekers* [z.d.] Notitie tbv Kwartiermaker Nationaal Waterliniemuseum
- O. Faber (red.), *Karakterschetsen. Nationale Onderzoeksagenda Erfgoed en Ruimte, deel I. Kennisagenda*, Amersfoort: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed 2014

9.2 Personen

Alex Bartels, voorzitter Stichting Beemster Werelderfgoed

Mariska Brassier, marketing en communicatie Waterliniemuseum

Ellis Buis, manager marketing, PR/communicatie, programmering Fort Pampus

Riëtte Dekkers, team Werelderfgoed, RCE

Sylvia Beliën, Stelling van Amsterdam, provincie Noord Holland

Marcel van Kerkvoorde, Kunstfort Vijfhuizen, producent Stellingtours app

Bas Kruger, directeur Vestingmuseum Naarden, Kenniscentrum Waterliniemuseum

Hanneke Laroo, medewerker marketing & Communicatie Slot Loevestein

Holger Nickisch, projectleider Kunstfort Vijfhuizen

Joke van Niekerk, directeur Stichting Liniebreed Ondernemen

Guus Pieters, Nieuwland bv, Wageningen

Ad Pont, Nieuwland bv, Wageningen (op locatie Vechten)

Hein Reedijk, kwartiermaker National Waterliniemuseum

René Ros, fortdeskundige Uithoorn, Documentatiecentrum Stelling van Amsterdam

Ien Stijns, directeur Stichting Slot Loevestein

M. van Trotsenburg-Brouwer, winkelvrijwilliger Stichting Beemster Werelderfgoed

Bram Veldhuis, Orange Olive, lid coöperatie Praemium

Jasper Visser, digitaal veranderingsdeskundige

Cees van der Vlist, directeur Stichting Werelderfgoed Kinderdijk

Birre Walvis, ADC / communicatieadviseur Huis van Hilde, Provincie Noord Holland

9.3 Statements of Outstanding Universal Value

Besluit algemene regels ruimtelijke ordening 2011,

Stelling van Amsterdam

1. Het unieke, samenhangende en goed bewaard gebleven, laatnegentiende-eeuwse en vroegtwintigste-eeuwse hydrologische en militair-landschappelijke geheel, bestaande uit:
 - een doorgaand stelsel van liniedijken in een grote ring om Amsterdam;
 - sluizen en voor- en achterkanalen;
 - de forten, liggend op regelmatige afstand, voornamelijk langs dijken;
 - inundatiegebieden;
 - voormalige schootsvelden (visueel open) en verboden kringen (merendeels onbebouwd gebied);
 - de landschappelijke inpassing en camouflage van de voormalige militaire objecten;
2. Relatief grote openheid;
3. Groene en relatief stille ring rond Amsterdam.

Nieuwe Hollandse Waterlinie (2015):

1. Het unieke, in samenhang met het landschap ontworpen negentiende- en twintigste-eeuwse hydrologische en militair verdedigingssysteem, bestaande uit:
 - inundatiegebieden;
 - zone met verdedigingswerken als forten, batterijen, lunetten betonnen mitrailleurkazematten en groepsschuilplaatsen in hun samenhang met de omgeving;
 - voormalige schootsvelden (visueel open) en verboden kringen (merendeels onbebouwd gebied) rondom de forten;
 - waterwerken als waterlichamen, sluizen, inlaten, duikers, en dijken functionerend in samenhang met verdedigingswerken en inundatiegebieden;
 - overige elementen als beschutte wegen, (resten van) loopgraven en tankgrachten;
 - de landschappelijke inpassing en camouflage van de voormalige militaire objecten;
 - de historische vestingstructuur van de vestingsteden Muiden, Weesp, Naarden, Nieuwersluis, Gorinchem en Woudrichem;
2. Grote openheid;
3. Groen en overwegend rustig karakter.

Colofon

Rapport *Ownership - verbreding draagvlak Waterliniemuseum. Onderzoek maart-december 2015 in opdracht van provincie Utrecht*. Riemer Knoop – Gordion Cultureel Advies, i.s.m. Marjolein de Boer, geïnspireerd ondernemerschap; Max Meijer – TiMe Amsterdam; Rob van Zoest – Bureau D'ARTS.

Gordion Cultureel Advies, Amsterdam december 2015, alle rechten voorbehouden

Foto voorzijde © Wiel van der Randen, Spaarnestad Photo, Geheugen van Nederland